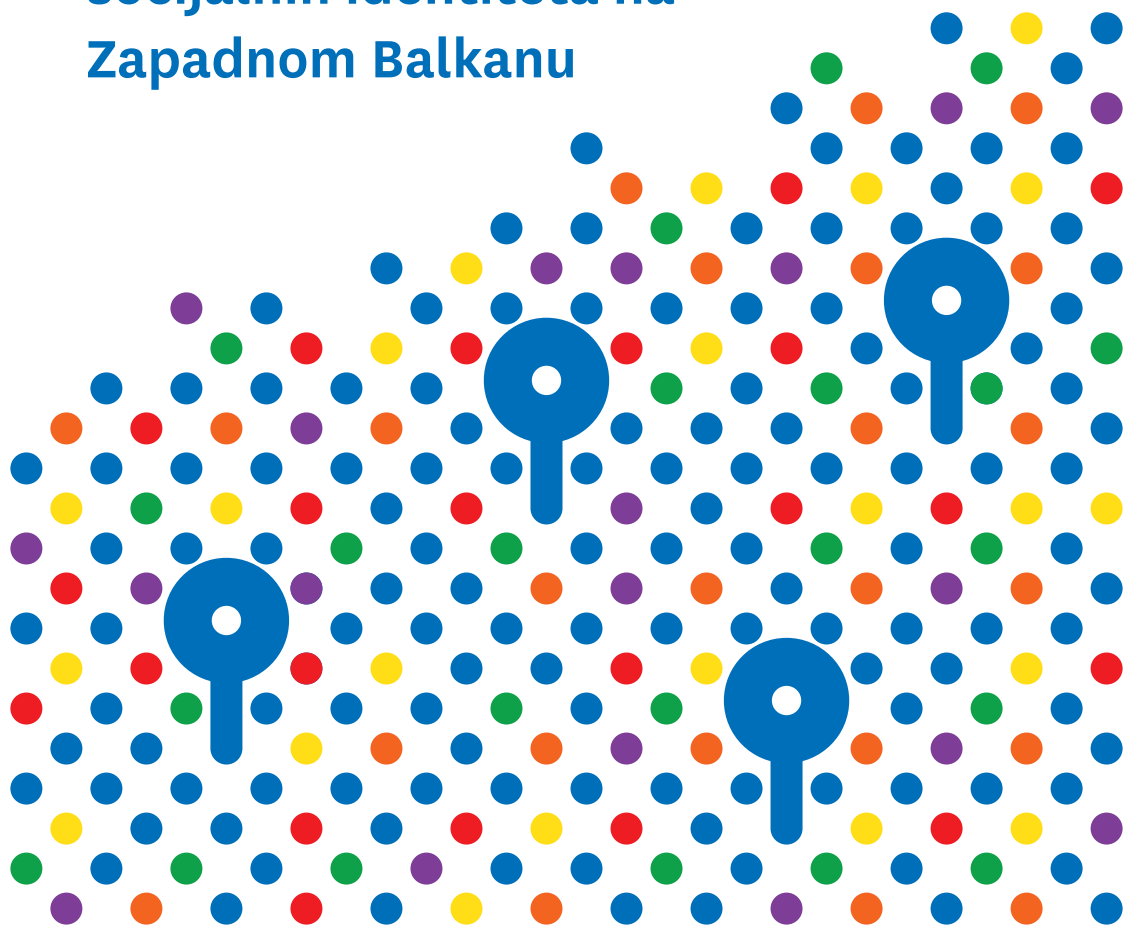
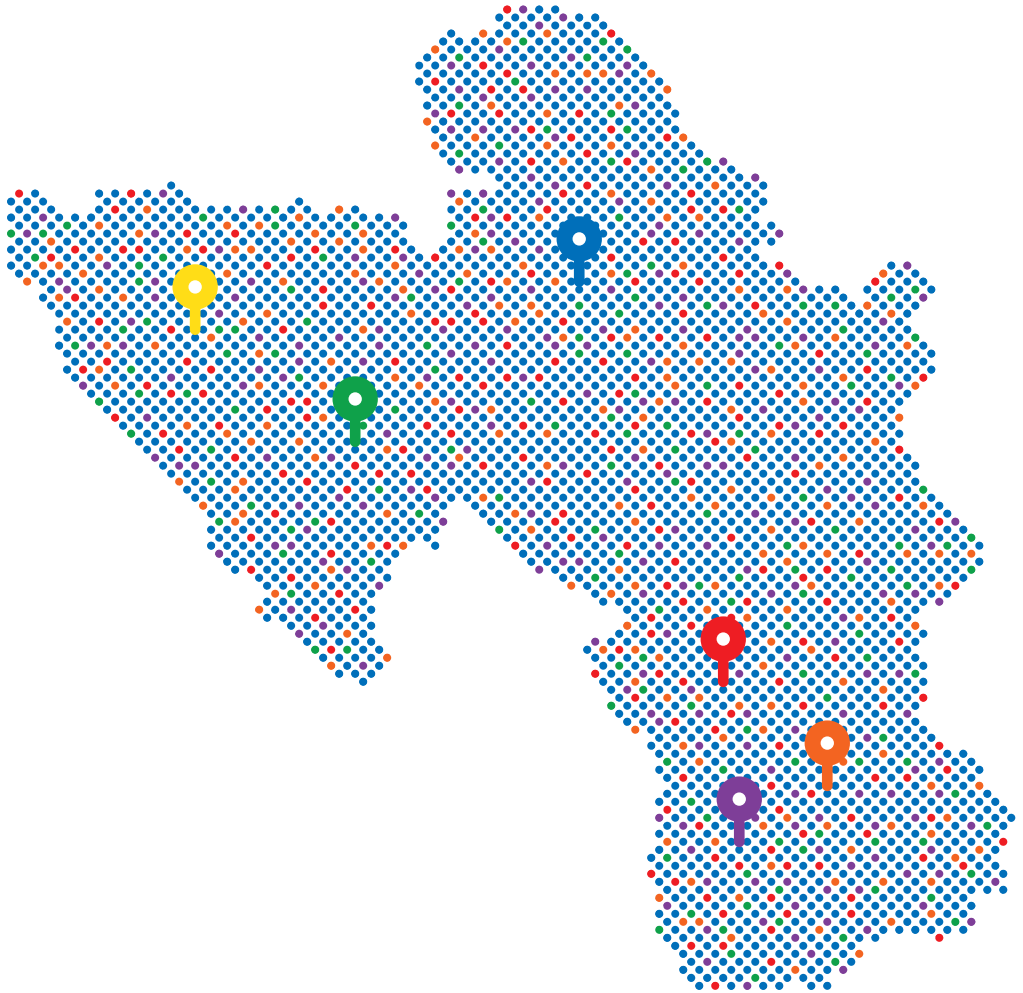

OD INKLUZIVNIH IDENTITETA KA INKLUZIVNIM DRUŠTVIMA

Istraživanje kompleksnosti
socijalnih identiteta na
Zapadnom Balkanu

O projektu

Niz novih nalaza u socijalno-psihološkim istraživanjima potvrđuje da između inkluzivnosti identiteta pojedinca i inkluzivnosti društva kao celine postoji snažna veza. Osobe sa inkluzivnijim identitetima su tolerantnije prema drugima, spremnije su da se društveno angažuju i volontiraju, i da prihvate antidiskriminatorne politike. U postkonfliktnim društvima, međutim, shvatanje identiteta je često esencijalističko (npr. etnicitet

kao dat rođenjem), rigidno i isključivo. Da bi se podstakli bolji intergrupni odnosi, nužno je da se neguju inkluzivniji religijski i etnički identiteti, kao i nadređeni, alternativni identiteti (evropski, regionalni, rodni, subkulturni). Da bismo istražili šta dovodi do inkluzivnijeg identiteta i koje su posledice inkluzivnosti na društvo u celini dizajnirali smo složeno istraživanje na velikom uzorku mladih sa Zapadnog Balkana.

U tu svrhu sastavili smo multidisciplinarni tim istraživača iz regiona:

Filozofski fakultet, Beograd:

Iris Žeželj, Nebojša Petrović,
Olja Jovanović, Marija Branković,
Maša Pavlović, Marko Vladislavljević

Priština: Edona Maloku–Berdyna,
Kaltrina Kelmendi

Filozofski fakultet, Banja Luka: Vladim
mir Turjačanin,
Srđan Dušanić, Siniša Lakić

**Sarajevo School for Science and
Technology:** Sabina Čehajić–Clansy,
Maja Puljić De Sanctis

Skoplje: Ana Frichand,
Biljana Blaževska–Stoilkovska

Tetovo: Ali Pajaziti,
Agron Rustemi, Admir Qose

Od inkluzivnih identiteta do inkluzivnih društava: istraživanje složenog socijalnog identiteta na Zapadnom Balkanu – sažetak

Kontekst

U post-konfliktnim društvima Zapadnog Balkana (Srbija, Kosovo, BiH i Makedonija) etnički i religijski identiteti su i dalje preovlađujući grupni identiteti i značajan izvor tenzije u regionu. Ljudi, međutim, pripadaju mnoštvu društvenih grupa: nacionalnim (građani neke države), regionalnim (Balkan), evropskim, porodičnim, različitim subkulturama itd. Ovi identiteti se međusobno preklapaju – ukoliko prepoznamo da sa drugom osobom možemo deliti neke od naših identiteta, a druge ne, verovatnije je da ćemo imati složeniji i inkluzivniji identitet, da ćemo prihvatati druge i biti tolerantiji prema različitosti. U poslednje vreme, brojna socijalno-psihološka istraživanja potvrđuju snažnu povezanost složenosti i inkluzivnosti identiteta pojedinaca, sa jedne, i podrške inkluzivnom društvu kao celini, sa druge strane. Nalazi ukazuju da osobe sa složenijim socijalnim identitetom pokazuju viši stepen međugrupne tolerancije, spremniji su da volontiraju kao i da odobre mere podrške pripadnicima drugih grupa. Naša studija usmerena je na mlade ljude, budući da oni predstavljaju jedan od najvažnijih resursa ovog regiona za pokretanje društvene promene. Ove generacije nisu učestvovala u prethodnim konfliktima, ali su socijalizovane u društvima koja su etnički i/ili religijski podeljena ili u kojima su tenzije među etničkim i religijskim grupama snažne. Naš cilj je bio da ispitamo njihove socijalne identitete i prihvatanje “drugih” (pripadnika drugih etničkih i religijskih grupa).

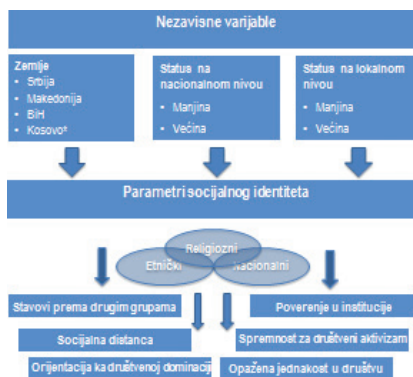
Glavni cilj našeg istraživanja

Razvili smo složeni istraživački nacrt kako bismo detaljno ispitali stepen složenosti i inkluzivnosti socijalnog identiteta mladih u regionu, činioce koji ih predviđaju, kao i njihove posledice. Naši ispi-

tanci bili su mladi ljudi iz četiri zemlje, pripadnici etničke većine ili etničke manjine koje su prethodno bile u sukobu.

Istraživački nacrt

Ispitali smo 840 ljudi starosti od 20 do 30 godina, iz Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine i sa Kosova*1. Izabrali smo po dva grada u svakoj od zemalja: jedan u kome etnička većina na nivou zemlje ima status većine, i drugi u kome ima status lokalne manjine – Beograd i Novi Pazar u Srbiji, Priština i Kosovska Mitrovica na Kosovu, Skoplje i Tetovo u Makedoniji, Sarajevo i Banja Luka u BiH. Pored toga, primenili smo kvote po kriterijumu roda i nivoa obrazovanja. Kako bismo dublje ispitali sadržaj i odnose između različitih aspekata identiteta, sproveli smo osam fokus grupa (sa po 7–10 učesnika) i osam studija slučaja – po jednu u svakom od gradova.

Istraživački nacrt

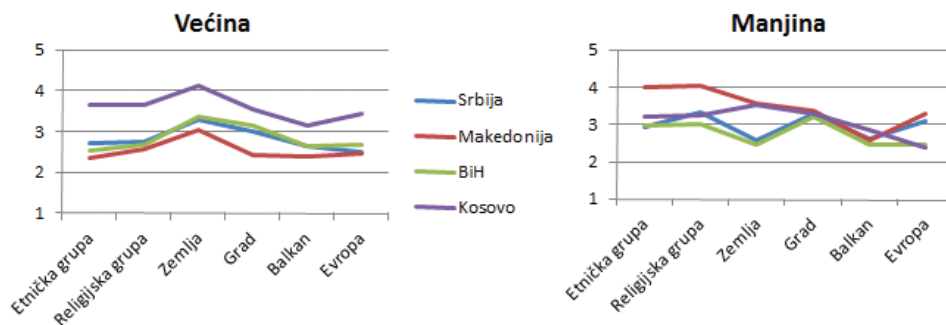
*1 Oznaka je bez prejudiciranja stavova o statusu i u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o kosovskoj Deklaraciji o nezavisnosti.

Međugrupni odnosi: socijalni identiteti, stavovi prema drugim grupama i međugrupni kontakt

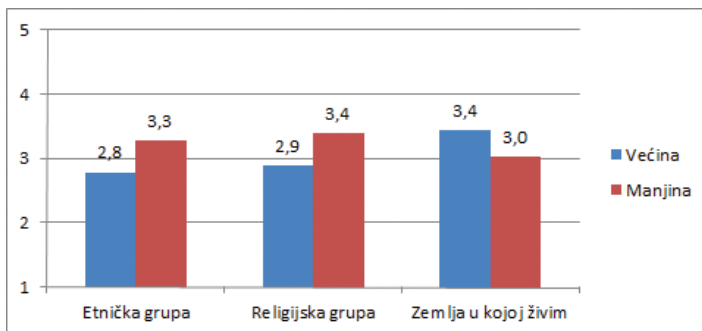
Socijalni identiteti

Uopšteno govoreći, etničke i religijske identifikacije su snažnije od drugih identifikacija (lokalnih, balkanskih ili evropskih) u svim državama regiona (Grafik 1). Većinske etničke grupe se jače identi-

fikuju sa državom nego sa etničkom i religijskom grupom, dok se manjine jače identifikuju sa etničkom i religijskom grupom, nego sa državom (Grafik 2).

Grafik 1. Snaga različitih identifikacija prema zemljama i prema statusu (etnička većina/manjina) (1 = ni od kakvog značaja; 5 = od izuzetnog značaja)

Grafik 2. Snaga identifikacije sa etničkom i religijskom grupom i nacionalnošću², prema statusu većine/manjine (1 = ni od kakvog značaja; 5 = od izuzetnog značaja)

² U tekstu se pod etničkim identitetom misli na identifikaciju sa etničkom grupom (Srbi, Makedonci, Albanci, Bošnjaci), pod religioznom na identifikaciju sa religijskom grupom (pravoslavci ili muslimani), a pod nacionalnim se misli na građanski identitet, odnosno identifikaciju sa državom / zemljom u kojoj žive (Srbija, Kosovo*, Makedonija, BiH)

Etničke većine u svim državama pokazuju iznenađujuće sličan obrazac identifikacije sa različitim grupama – čini se da su njihove države najznačajniji izvor njihove socijalne identifikacije; etničke manjine su slične po pogledu niskog stepena identifikacije sa državom u kojoj žive, sa izuzetkom Srba sa Kosova, verovatno usled njegovog nerešenog statusa. Mladi Albanci sa Kosova i iz Makedonije i mladi Srbi sa Kosova su najsnažnije vezani za svoje etničke i religijske grupe (Grafik 1).

U svim pomenutim državama, kako za većinu tako i za manjinu, povezanost između etničkog i religijskog identiteta je snažnija od povezanosti ove dve vrste identiteta sa nacionalnim identitetom. Drugim rečima, čini se da se nacionalne identifikacije mladih izdvajaju od njihovih religijskih i etničkih

identifikacija koje su u većoj meri međusobno isprepletane. Uopšteno, kod većinske populacije pokazuje se veća povezanost nacionalnog, sa jedne, i etničkog i religijskog identiteta sa druge strane, u poređenju sa manjinama. Ovo važi za sve države osim Kosova, gde je povezanost jača kod članova manjine (Srba sa Kosova). Ovakav obrazac identifikacija kod etničkih manjina kao i njihovi stavovi prema građanima svoje države, ukazuju da nacionalni identitet ne uključuje u dovoljnoj meri predstavnike manjina, odnosno da ga oni ne vide kao reprezentativnog za svoju grupu. Istovremeno, čini se da članovi većine češće poistovećuju svoj nacionalni sa svojim etničkim identitetom i verovatno se snažnije identifikuju sa svojim državama budući da svoju etničku grupu vide kao reprezentativnu za svoju državu.

Značaj socijalnih identiteta za mlade

Mladi uglavnom sebe opisuju kroz ličnosne crte ili karakteristike. Međutim, socijalni identiteti, posebno oni etnički i religijski, lako postaju istaknuti, na primer u kontekstu:

- takmičarskih događaja (npr. fudbalske utakmice, Evrovizija)
- događaja u kojima su naglašeni simboli povezani sa etničkim/religijskim/nacionalnim grupama (npr. religijski ili nacionalni praznici, posete nacionalnim spomenicima, razmena istorijskih narativa o grupama...)
- u različitim kontekstima u kojima su članovi drugih grupa dominantni (npr. posete drugim državama, prisustvo na multietničkim seminarima...)
- percipirane pretnje sopstvenoj grupi (npr. kada je sopstvena grupa predstavljena u negativnom svetlu)

“Ono što pre svega čini da se identifikujem sa time (Kosovom) jeste rat. Tako da kada god treba da se identifikujem sa time da sam Kosovarka ili kontekst pobudi to u meni, uzimam rat kao svoju primarnu referentnu tačku. Razmišljam o njemu, delim svoja iskustva iz ovog perioda sa drugima, itd.” (*Žena, 21, Priština*)

“Kada vidim da neko napada moj narod (Makedonce), kada vidim da su Makedonci tretirani nepravedno, kada... znate, kada ih neko stigmatizuje, kada me neko u ličnom kontaktu ili putem institucija tretira drugačije u poređenju sa drugim građanima, samo zbog moje etničke pripadnosti, tada osećam tu... tu različitost. U suprotnom, ni najmanje.” (*Muškarac, 32, Skoplje*)

Iako su se univerzalni identiteti, poput ljudskog bića ili građanina sveta, pokazali kao važni za mlade i povezani sa određenim skupom pro-društvenih vrednosti, (npr. vrednovanje raznolikosti, društvene pravde), takođe je prepoznata i potreba za identifikacijom sa specifičnijom grupom.

“Rekao sam da je za mene najvažnija stvar biti Čovek jer smatram da je to osnovna kategorija sa kojom se identifikuješ. To postaje kišobran za druge identifikacije. U prošlosti sam bio musliman, Kosovar, Albanac, i mnoge druge stvari, možda čak i patriota, ali su me često navodile da donosim neispravne odluke. Sada znam da su ove kategorizacije takođe i sredstvo za stvaranje podela među ljudima.” (Muškarac, 21, Priština)

“Rekao si da se osećaš kao Čovek, ali i dalje moramo da se identifikujemo sa nekim specifičnijim grupama. Francuzi su Francuzi, Nemci su Nemci, itd. Ja sam Albanac.” (Muškarac, 24, Priština)

Mladi kao funkciju socijalnih identiteta prepoznaju razlikovanje u odnosu na druge i pružanje sigurnosti, ali istovremeno opažaju i da ovi identiteti određuju svakodnevno ponašanje i vrednosti.

“Muslimanski identitet ne znači samo izjasniti se kao musliman, to je čitav sistem društvenih, obrazovnih i, naravno, religijskih vrednosti koje se pokazuju kroz ponašanje, govor i mnoge druge aspekte, ne samo kroz izjašnjavanje muslimanom.” (Žena, 24, Novi Pazar)

“Zato što je to okosnica našeg mišljenja; sve što činimo ili mislimo dolazi iz te perspektive, uključuje sve u šta verujete i sve vaše vrednosti.” (Muškarac, 20, aktivista u zajednici, Priština)

Složenost i inkluzivnost socijalnog identiteta

Složenost socijalnog identiteta³ (Social Identity Complexity – SIC) je opaženo preklapanje između nacionalne, etničke i religijske grupe kojoj osoba pripada. Ako osoba ima složen socijalni identitet, ona opaža da se grupe kojima pripada samo delimično preklapaju i prepoznaje različite podkategorije (npr. da postoje građani Srbije koji su muslimani, kao i Srbi koji nisu pravoslavci); s druge strane, manje složen identitet podrazumeva da osoba opaža grupe kao potpuno preklapajuće (npr. smatra da su svi građani Srbije pravoslavni hrišćani i ne može zamisliti Srbina druge religije).

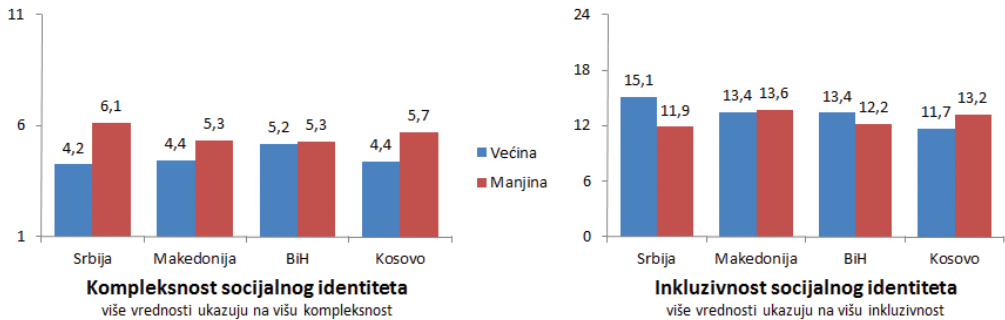
Inkluzivnost socijalnog identiteta⁴ (Social Identity Inclusiveness – SII) je broj ljudi (sličnih i različitih identiteta) koje osoba uključuje u svoju grupu. Osoba sa visoko inkluzivnim identitetom će smatrati gotovo sve druge ljude članovima svoje grupe (označice ih sa “MI”) bez obzira na njihovu religiju, etničku pripadnost ili nacionalnost. Sa druge strane, osoba čiji je identitet nisko inkluzivan može

Kako vidim svoj nacionalni identitet?
Kolaž devojčice iz Sarajeva

smatrati članovima svoje grupe samo ljude iste religije, nacionalnosti i etničke pripadnosti (označice ostale sa “ONI”). Dok je SIC uočeno preklapanje među grupama i stoga je više kognitivne prirode, SII govori o spremnosti da se članovi druge grupe koji sa nama dele neke od identiteta uključe u sopstvenu grupu.

Grafik 3. Kompleksnost i inkluzivnost socijalnog identiteta, prema državi i statusu većine/manjine

U poređenju sa većinama, manjine imaju složenije socijalne identitete, ali njihovi identiteti nisu inkluzivniji (Grafik 3).

U većini navedenih država, manjine su pokazale složenije socijalne identitete (Grafik 3). Ovo barem delom može biti posledica njihove pozicije kao manjine, koja podrazumeva objektivno manje preklapanje identiteta – odnosno, manju zastupljenost njihove etničke i religijske grupe među državljanima zemlje u kojoj žive. Budući da je kognitivne prirode, ova mera nam pokazuje kako mladi ljudi vide različitosti oko sebe. Kako su veoma često tretirani kao članovi druge grupe iz perspektive većine, smisleno je da članovi manjine budu svesniji ovih razlika. Slično tome, članovi većine, okruženi uglavnom ljudima sličnim sebi, su manje skloni tome da budu svesni ovih različitosti. Važno je napomenuti da, iako su manjine pokazale složenije identitete, stepen složenosti je tek umeren i ima prostora za povećanje složenosti socijalnih identiteta i većinske i manjinske grupe.

Manjine iz Srbije (Bošnjaci) i Bosne i Hercegovine (Srbi) pokazuju manje inkluzivne identitete nego pripadnici većine iz ovih država. Drugim rečima, iako su svesniji društvenih različitosti, manje su voljni da uključe članove drugih grupa sa kojima dele neke identitete u svoju grupu. Stoga manjina

može više težiti da održi svoj identitet kroz isključivanje drugih koji ne dele njenu etničku pripadnost i religiju. Međutim, na Kosovu većina pokazuje manje inkluzivan identitet nego manjina. Drugim rečima, mladi Albanci su manje voljni da druge koji ne dele sve njihove identitete prihvate kao članove svoje grupe. Opet, isključivanje drugih koji ne dele njihove identitete može se videti kao način potvrđivanja i jačanja granica sopstvene grupe. Uz to, postoji jedna specifičnost, Srbi sa Kosova vide i Srbiju i Kosovo (verovatno i dalje u svojstvu pokrajine) kao svoje države, što za rezultat ima veću inkluzivnost. U Makedoniji, gde je proporcija članova većine i manjine ujednačenija, nismo zabeležili razlike između većine i manjine u stepenu inkluzivnosti.

³ SIC su prvobitno razvile Rokasova i Brueirova (Roccas and Brewer, 2002). U ovom istraživanju, SIC je meren skalom Milera (Miller, 2009) prilagođenom za tri glavna identiteta na koja smo bili usmereni. Ispitanici su pitani da procene uočeno preklapanje između svih parova ispitanikovih grupa (nacionalne, etničke i religijske) – ukupno 5 mogućih kombinacija. Pitanje korišćeno za SIC bilo je sledećeg oblika: Kada pomislite na ljude koji su [Srbij], koliko njih su [pravoslavci]? Ispitanici su odgovarali koristeći skalu od 1 (niko) do 11 (svi). Reči u zagradi se menjaju tako da odgovaraju etničkoj/religijskoj pripadnosti osobe.

⁴ Kako bismo izmerili SII koristili smo zadatak trostruke ukrštene kategorizacije (Triple Crossed – Categorization Task – TCCT, van Dommelen, 2014). U ovom zadatku, ispitanici su pitani da li je osoba sa kartice prikazane na ekranu MI ili ONI. Kartica se sastoji iz zasenčenog profila (glave i ramena) sa leve strane, zajedno sa imenom osobe, njenom etničkom pripadnošću, državljanstvom i religijskom pripadnošću napisanim sa desne strane karte.

Kako izgleda nizak stepen inkluzivnosti socijalnog identiteta?

“Iskreno, nema okolnosti pod kojima bih smatrao jednog Srbina delom svoje grupe. Ne mogu se setiti nijedne takve situacije.” (Muškarac, 22, Priština)

“... Ne bih stavljao takve granice jer ne mogu suditi o svim Srbima kao o jednom! Na primer tokom rata, ja i moj tata smo spavali kod našeg srpskog komšije kojeg je srpska vojska nasilno regrutovala. Noću nas je štitio i rekao je da šta god da se desi “neću dozvoliti da vam iko išta uradi dok ste u mom domu.” Tako da ne mogu da mu kažem da se ne mogu družiti sa njim samo zato što je Srbin. Ali, ipak, ne bih ih stavio u svoju grupu. Moja grupa bi uključivala samo Albance.” (Muškarac, 24, Priština)

Nalazima našeg istraživanja pokazano je da veći stepen inkluzivnosti socijalnog identiteta iskazuju ljudi koji se slabije **identifikuju sa različitim socijalnim grupama** (posebno etničkim i religijskim). Inkluzivnost socijalnog identiteta je takođe povezana i sa **manjom socijalnom distancom** i **pozitivnim osećanjima prema drugim etničkim i religijskim grupama**. Pokazuje se da i oni koji imaju kvalitetniji kontakt sa drugim grupama obično razvijaju inkluzivnije identitete. Na kraju, osobe inkluzivnijih identiteta su uopšteno spremnije da se uključe i **podrže aktivizam** i u većoj meri prihvataju da svi ljudi i grupe **treba da budu tretirani jednako**.

Makedonci marširaju protiv etničkog nasilja.
Izvor: Balkan Insight

Osobe složenijeg socijalnog identiteta su sklonije **pozitivnim stavovima prema antidiskriminatornim merama, svesniji nejednakosti među grupama** i češće imaju egalitarističke vrednosti i podržavaju jednakost grupa. Takođe, obično imaju češći kontakt sa članovima drugih grupa. Drugim rečima, čest i pozitivan kontakt sa drugim grupama može biti faktor koji bi doprineo inkluzivnim i složenim identitetima.

Stilovi inkluzivnosti socijalnog identiteta. Pored različitih nivoa inkluzivnosti, postoje razlike i u sadržaju grupe koju pojedinac konstruiše kao sopstvenu, koje nazivamo stilovima inkluzivnosti socijalnog identiteta (SIS). Postoje četiri moguća stila: (1) **presek**: Samo ljudi koji su članovi svih relevantnih grupa prepoznaju se kao članovi svoje grupe (npr. samo Makedonci i pravoslavci); (2) **dominacija**: Identitet sopstvene grupe potiče iz

Grafik 4. Stilovi inkluzivnosti socijalnog identiteta

pripadanja jednoj jedinjoj uočljivoj grupi, dok sve druge društvene dimenzije ostaju podređene ili nevažne (npr. Albanac, bez obzira na religiju ili državljanstvo); (3) **spajanje**: Svi koji dele barem jednu uočljivu dimenziju smatraju se članovima sopstvene grupe (npr. Ako ste Bošnjak ili ako ste musliman); (4) **egalitarizam**: U ovom slučaju, osoba uključuje sva druga ljudska bića kao članove svoje grupe, i ne pravi razliku među drugima na osnovu pripadanja nekoj grupi.

“Srbi su jedino pravoslavci. Čak su i ateisti pravoslavci ukoliko tvrde da su Srbi.” (*Muškarac, 30, Kosovska Mitrovica*)

“Za mene su, iskreno, Bošnjak i musliman isto. Ja sam deo grupe ljudi koja živi na ovim prostorima i mi sebe nazivamo, mislim izjašnjavam se kao Bošnjaci, kao što su i naši preci.” (*Muškarac, 27, Novi Pazar*)

“Stvorio sam jako veliki krug sa kojim se identifikujem, a to je biti ljudsko biće.” (*Muškarac, 20, Priština*)

“Sve tri grupe čine celinu u mom slučaju. Rekao bih da su članovi moje grupe dobri ljudi, bez obzira na njihovu religiju, etničku pripadnost ili nacionalnost.” (*Žena, 22, Beograd*)

Kod etničkih većina, u proseku, u većoj meri se javljaju inkluzivniji stilovi, kao što je egalitaran, preovlađujuće nacionalni ili spajajući tip koji uključuje nacionalni identitet. Drugim rečima, etničke većine su spremnije da prihvate sva druga ljudska bića kao članove svoje grupe i sve građane svoje države bez obzira na njihovu religiju i etničku pripadnost. Jedini izuzetak su Albanci na Kosovu, čiji identiteti su manje inkluzivni. Najčešći u ovoj grupi su: preovlađivanje etničke pripadnosti, trostruki presek, ali i inkluzivniji stil koji se ogleda u spajanju nacionalnog i etničkog (Tabela 1). Ovo znači da kao članove svoje grupe prihvataju druge Albance (bez obzira na njihovu državu porekla) i druge Kosovare koji su muslimani ili albanske etničke pripadnosti. Neki od njih takođe pokazuju spremnost da se identifikuju sa drugim Kosovarima bez obzira na njihovu religiju. Sa druge strane, u svim navedenim državama, **stilovi inkluzivnosti manjina su uglavnom zasnovani na etničkoj pripadnosti i religiji**, budući da su najčešći presek etničko–religijsko i preovladavanje etničkog ili religijskog.

Tabela 1: Najčešći stilovi inkluzivnosti socijalnog identiteta, u zavisnosti od lokalnog statusa većine / manjine

	Srbija	BiH	Kosovo	Makedonija
Nacionalna većina	<ul style="list-style-type: none"> - egalitaristički - spajanje etničkog i religijskog - preovladavanje nacionalnog 	<ul style="list-style-type: none"> - preovladavanje nacionalnog - egalitaristički - preovladavanje religijskog 	<ul style="list-style-type: none"> - preovladavanje etničkog - presek nacionalnog, etničkog i religijskog - spajanje nacionalnog i etničkog 	<ul style="list-style-type: none"> - egalitaristički - preovladavanje nacionalnog - presek etničkog i religijskog
Nacionalna manjina	<ul style="list-style-type: none"> - presek etničkog i religijskog - preovladavanje religijskog - egalitaristički 	<ul style="list-style-type: none"> - presek etničkog i religijskog - egalitaristički - preovladavanje nacionalnog i religijskog 	<ul style="list-style-type: none"> - preovladavanje etničkog - presek etničkog i religijskog - egalitaristički 	<ul style="list-style-type: none"> - preovladavanje etničkog - presek etničkog i religijskog, preovladavanje religijskog, spajanje etničkog i religijskog

Jedan od faktora koji utiče na propustljivost međuetničkih granica jeste esencijalizacija identiteta. Posebno se etnička pripadnost uglavnom vidi kao primordijalna, odnosno kao data, dobijena rođenjem, nastala iz snažne “primordijalne” vezanosti za neku grupu, te je stoga učvršćen i nepromenljiv deo nečijeg identiteta. Istovremeno, etnička pripadnost se vidi kao zasnovana na istorijskom i kulturalnom pamćenju/zaostavštini etničke grupe kojoj pripadamo.

“Činjenica je da sam Srпкиnja, to ne mogu da promenim, čak i da želim. Rođena sam kao Srпкиnja i to je to.” (Žena, 27, Kosovska Mitrovica)

“Važno je. Možete li genetski da se promenite? Ne, ne možete jer ne možete genetski da promenite to da ste Albanac.” (Muškarac, 24, Priština)

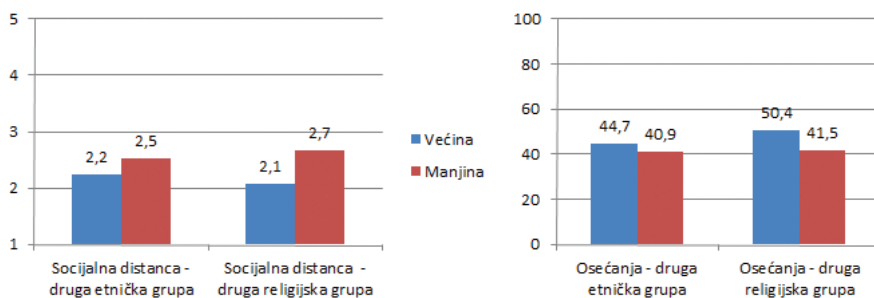
Nasuprot tome, nacionalni identitet se opaža kao najpodložniji promeni. Prema rečima mladih, dva faktora doprinose ovome: zanemarenost mladih od strane države i loši uslovi života (nedostatak prilika za zaposlenje, materijalni resursi itd.).

“Budući da je ovo naša domovina uvek će postojati emocionalna vezanost za nju, ali državljanstvo je zapravo samo parče papira. Ako pogledamo bolje, ova država nam ne pruža odgovarajuću zaštitu, niti odgovarajuće uslove života, niti bilo šta što bi državljanstvo trebalo da podrazumeva.” (Žena, 24, Novi Pazar)

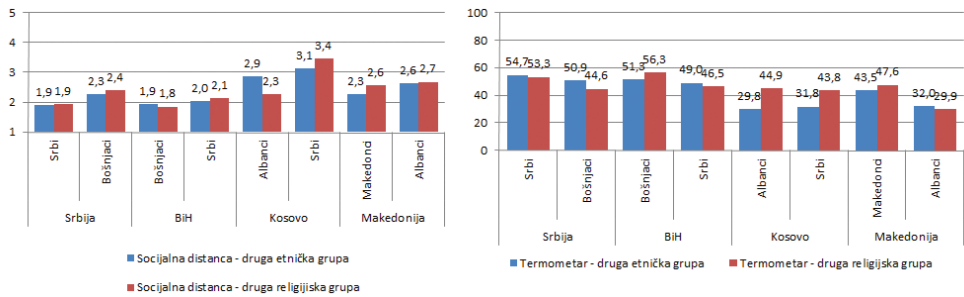
2. Stavovi prema “drugom”

Uopšteno gledano, osećanja, i manjine i većine, prema drugim etničkim i religijskim grupama su relativno neutralna ili hladna, dok je socijalna distanca umerena (Grafik 5). Manjine, budući da se osećaju ugroženije, imaju manje pozitivne stavove prema drugim etničkim i religijskim grupama.

Ove razlike su više izražene prema drugim religijskim nego prema drugim etničkim grupama (Grafik 5). Prema zemljama, ove razlike u stavovima između većine i manjine su najveće u Makedoniji, dok su najmanje izražene na Kosovu, zbog činjenice da i albanska većina i srpska manjina imaju veliku socijalnu distancu i negativna osećanja (Grafik 6).

Grafik 5. Socijalna distanca i osećanja prema drugim etničkim i religijskim grupama, prema statusu većine/manjine (1 = mala distanca; 5 = velika distanca; 0 = izrazito hladna osećanja; 100 = izrazito topla osećanja)

Grafik 6. Socijalna distanca i osećanja prema drugim etničkim i religijskim grupama, prema zemlji i statusu (1 = mala distanca; 5 = velika distanca; 0 - izrazito hladna osećanja; 100 = izrazito topla osećanja)

Zanimljivo je da manjine u sve četiri zemlje pokazuju neutralne ili negativne stavove prema građanima države u kojoj žive, iako su formalno, članovi iste grupe. Sa druge strane, manjine pokazuju

pozitivne stavove prema građanima drugih država, država njihovog etničkog porekla (npr. Albanija za Albance iz Makedonije, ili Bosna za Bošnjake iz Srbije).

Stavovi o braku i rodnim ulogama

Prihvatanje međuetničkih brakova je dobar pokazatelj kvaliteta međuetničkih odnosa. Mladi većinom vide međuetničke brakove kao neprihvatljive, pre svega usled očekivanog protivljenja porodice i pretnji integritetu nečijeg socijalnog identiteta.

“Razmišljala sam o ovome, i verujem da ne bih mogla da budem u vezi sa muslimanom, ne zbog sebe, već zbog šireg društvenog okruženja u kome živim. Mislim da moji roditelji ne bi mogli da se slože sa time, to bi izazvalo veliki problem u porodici, moje društveno okruženje bi reagovalo na to i ne bi mi bilo lako da se sa time borim.” (Žena, 22, Beograd)

“Mislim da bi moji roditelji rekli “OK, ovo je tvoj izbor, ali napravio si nam veliki problem”. Tako da njima samima ne bi smetalo ali kako živimo u ovom društvu, smetalo bi im da se bave reakcijama drugih.” (Muškarac, 20, Priština)

“Meni lično nije toliko važno da moja deca budu pravoslavni hrišćani, ali, takođe, ne bih volela da imam muža koji bi ih učio njegovoj tradiciji, muslimanskoj religiji i običajima.” (Žena, 22, Beograd)

Postoje jasne rodne razlike u odnosu na očekivane prepreke – od žena se očekuje da prihvate etničko-religijski identitet svog budućeg supruga.

“Različito je za muškarce i žene. Na primer, ako bih ja oženio pravoslavnu hrišćanku, moj jedini uslov bi bio da ona pređe u islam.” (Muškarac, 27, Novi Pazar)

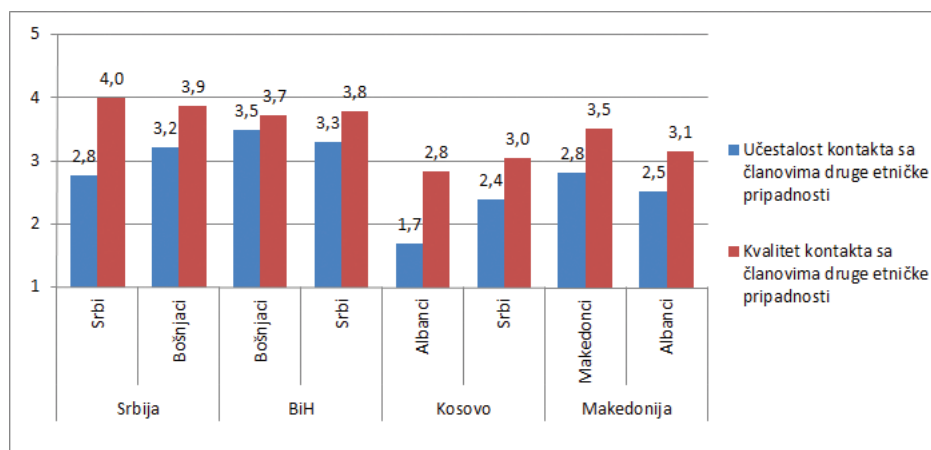
“Mislim da više važi za žene nego za muškarce. Verovatnije je da će Bošnjakinja postati Srпкиnja ako se uda za Srbina, nego da će Bošnjak postati Srbin ako se oženi Srпкиnjom. Ovo je prema mom iskustvu, budući da su oba ova društva jako patrijarhalna.” (Žena, 22, Beograd)

3. Međugrupni kontakt

Prosečna učestalost kontakta je relativno niska; u državama u kojima su manjine prisutne u manjem procentu (Srbija, Kosovo) učestalost kontakta je viša za pripadnike manjinske grupe, dok u državama sa većom zastupljenošću manjina (Makedonija, BiH) nema asimetrije – učestalost kontakta je slična za pripadnike i manjinskih i većinskih grupa (Grafik 7). Kvalitet kontakta, kada se on desi, realtivno je visok (prosek se kreće od tri do četiri na petostepenoj skali). Međutim, niži je za grupe

u regionu među kojima postoje nerešena politička pitanja (Kosovo i Makedonija) i u grupama sa jezičkim preprekama (Albanci i Srbi, Albanci i Makedonci) (Grafik 7).

Veliki udeo ispitanika (posebno na Kosovu) nije izvestio o bilo kakvom kontaktu sa članovima drugih etničkih grupa u bilo kakvom kontekstu (Grafik 8). Kontakt je u celom regionu najčešći u formalnim okruženjima (na univerzitetu /na poslu),

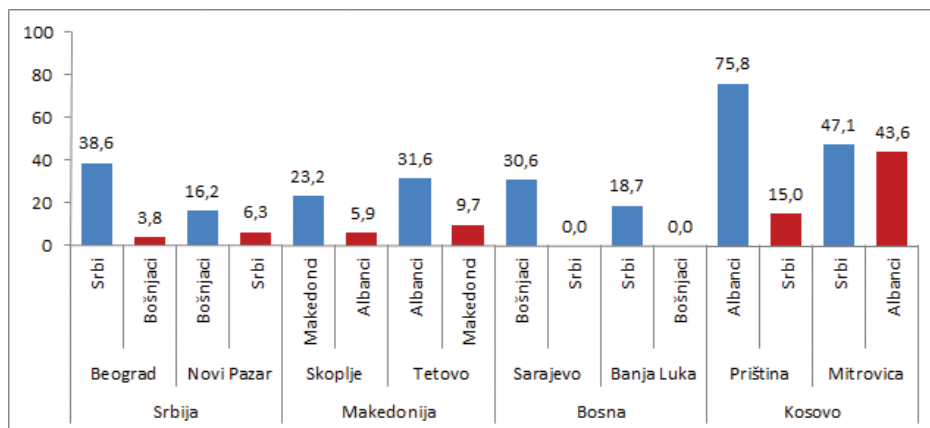
Grafik 7. Učestalost i kvalitet kontakta sa drugim etničkim grupama prema zemlji i etničkoj pripadnosti (1 = nedostatak kontakta/nema pozitivnog iskustva; 5 = visoka učestalost kontakta/pozitivno iskustvo)

sa izuzetkom Kosova gde postoje jasne institucionalne podele. Kako ovo može biti jedina prilika za kontakt koju mladi imaju, od izuzetnog je značaja osigurati da institucije odražavaju etnički sastav društava u kojima funkcionišu, kao i da obezbede podržavajuće okruženje za ostvarivanje međugrupnog kontakta.

“Zajedno smo u učionici. Provodimo vreme zajedno, tako da imamo prijateljski odnos sa njima. Družimo se, pijemo kafu.” (Žena, 18, Novi Pazar)

“Redovno imam kontakt sa Albancima na poslu. Odnosi su u redu, budući da ne pričamo o politici. Ipak, ovi odnosi nisu bliski, pre zvanični.” (Muškarac, 30, Kosovska Mitrovica)

Mogu se izdvojiti dve vrste prepreka intenzivnijim međuetničkim odnosima: fizičke i psihološke. U oba slučaja, ove prepreke se vide kao nešto ograničavajuće, nešto što koči lični ili razvoj društva u kome mladi žive.

Grafik 8. Udeo ljudi koji su retko imali ili uopšte nisu imali kontakta sa drugim etničkim grupama, prema zemlji, gradu i etničkoj pripadnosti

“Mislim da zbog podela dosta propuštamo. Propustiš nova prijateljstva, komunikaciju i svakodnevnu interakciju – sve što nas čini onim što smo i što nas obogaćuje.” (Žena, 19, Sarajevo)

Uprkos tome, psihološke prepreke su prisutne u svim kontekstima i čini se da imaju odbrambenu funkciju.

“[Moderator: Koja je funkcija ovih granica?] Pripadanje. Da nema granica, sve bi bilo izbrisano, svi bismo se stopili jedni sa drugima.” (Žena, 21, Beograd)

“... To je neka vrsta odbrambenog mehanizma – NE NAPADAJ MENE I MOJE... Moju tradiciju, moju religiju, moju porodicu...” (Žena, 30, Beograd)

Fizičke barijere su takođe prisutne u kontekstima u kojima postoje podele (npr. Kosovo ili BiH) gde se smatraju mačem sa dve oštrice: kao zaštita, pružaju osećaj sigurnosti, ali istovremeno produbljuju podele među grupama. Fizičke barijere koje se trenutno uspostavljaju (npr. u Makedoniji) doživljavaju se kao politički uzrokovane.

Džamija i pravoslavna crkva koje dele isti prostor, Uroševac

“Nije savršena situacija, nema komunikacije među ovim grupama. Ipak, ispravnije je držati ih na odstojanju, nego im pružiti priliku da dođu u dodir i međusobno se unište... To je nužno zlo...” (Muškarac, 20, Banja Luka)

“Veliko je razočarenje videti da reka i most, dva objekta koja su kroz istoriju spajala ljude, u ovom gradu ih razdvajaju.” (Muškarac, 24, Kosovska Mitrovica)

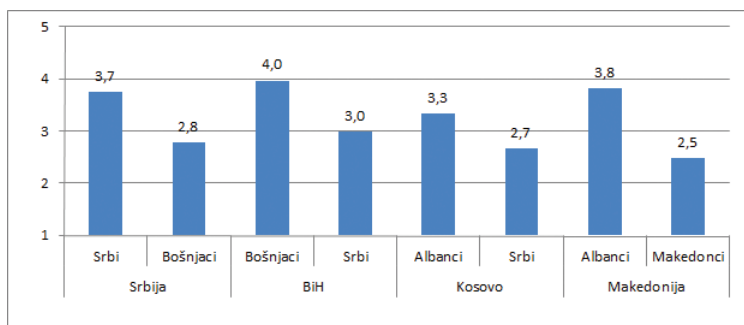
Socijalno–psihološki resursi i prepreke razvoju inkluzivnijih društava na Zapadnom Balkanu

Prepreke razvoju inkluzivnih društava

1. Većine procenjuju da je opšta jednakost grupa u državi viša nego što to vide manjine (Grafik 9).

Drugim rečima, postoje razlike u tome kako etnič-

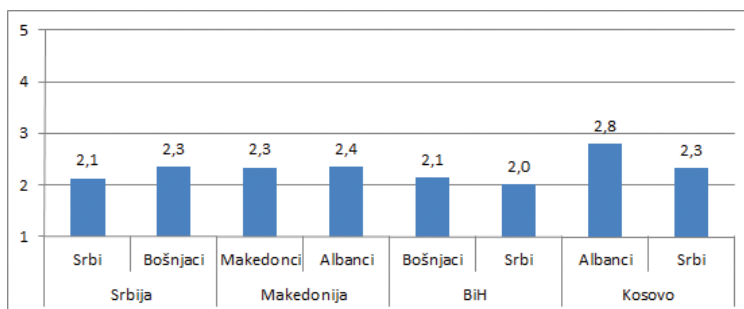
ke manjine vide svoju poziciju i toga kako većina vidi status manjine – članovi etničkih manjina ne osećaju se jednakim sa većinom, dok se članovi većine sa time ne slažu.

Grafik 9. Opažena jednakost grupa prema zemljama i etničkoj pripadnosti (nizak skor = u potpunosti se ne slažem da članovi manjine treba da imaju jednaka prava i resurse kao većina; visok skor = u potpunosti se slažem da članovi manjine treba da imaju jednaka prava i resurse kao većina)

2. Ni većine ni manjine nemaju poverenja u institucije (Grafik 10). Mladi posebno sumnjaju u političke i državne institucije (npr. političke partije, vladu, skupštinu, pravosudni sistem), dok postoji

određeno poverenje u tradicionalnije autoritete (npr. religijske institucije, vojne snage i obrazovni sistem). Ipak treba imati u vidu da je poverenje i u ove institucije takođe relativno nisko.

Grafik 10. Opšte poverenje u institucije prema statusu većine/manjine i prema zemlji (1 = potpuni nedostatak poverenja; 5 = potpuno poverenje)

Jedan od faktora koji doprinosi međugrupnoj razdvojenosti je politika. Preciznije, mladi na Zapadnom Balkanu vide svoje identitete kao politizovane – isključujući identiteti i međuetničke podele se nameću i podržavaju u političke svrhe, kao i putem medija i obrazovnog sistema.

“Kada god sam srela neke Srbe ili Hrvate, uvek smo normalno pričali, i razlike među nama nisu bile vidljive. Ali kada bismo počeli da govorimo o istoriji ili nekim podelama, odmah bi se razlike pojavile. Istorija nas najviše unazađuje na ovom putu.” (Žena, 22, Sarajevo)

“Nikada ne bih probao njihova crvena jaja koja boje za Uskrs. Sa druge strane, oni prihvataju baklave za naše Bajrame... Razmenjujemo najlepše želje za naše praznike... ali, postoje neke nacionalističke politike, možda ne samo sa njihove strane već i sa naše, koje čine da se držimo po strani...” (Muškarac, 22, Tetovo)

“Mislim da je religija više politika nego vera. Ja to vidim kao alat kojim ljudi manipulišu drugim ljudima... jer najvažnija stvar koju možete dobiti od ljudi je poverenje, verovanje. I jednom kad zadobijete to poverenje, ili to verovanje, onda njime lako možete da manipulišete.” (Muškarac, 24, Priština)

3. Mladi na Zapadnom Balkanu opažaju da se okruženje u kome žive snažno opire izgradnji složenijih socijalnih identiteta. Čini se da negativni stavovi članova porodice i vršnjaka prema drugim

etničkim i religijskim grupama predstavljaju veliku prepreku ostvarivanju kontakta i razvoju tolerancije među mladima.

“... Ne poistovećujem se ni sa jednom etničkom grupom, ali to ne znači da mi to nije bilo nametano povremeno... na primer, tokom poslednjeg popisa stanovništva roditelji su mi rekli da su morali da me zabeleže kao “nešto”... tako da povremeno, nekako sam primorana da sebe kategorizujem i identifikujem se sa nekom grupom... teško je kada moram da objašnjavam drugima da ne pripadam ni jednoj etničkoj ili religijskoj grupi.” (Žena, 28, Priština)

“Mislim da društvo uvek teži da te ukalupi, jer im je tako lakše da se bave onima koji su drugačiji i ne uklapaju se u određene društvene okvire.” (Žena, 28, Priština)

“U početku je bilo problema jer nisam išla na časove veronauke, pa su me provocirali. Onda su me neki dečaci nazivali “balinkušom” (pogrđan naziv za osobu bošnjačke etničke pripadnosti). Jednom su me deca maltretirala jer sam imala zelenu ogrlicu sa cuclom... Sada deluje šašavo, ali tada nije bilo... Neka- da sam plakala zbog takvih stvari, bilo je teško... Ali sada više ne, ojačala sam.” (Žena, 31, Banja Luka)

Grupe sa niskim i visokim kapacitetom za inkluziju

Istraživački podaci su nam pomogli da u okviru ove starosne grupe definišemo one koji bi najverovatnije bili protiv građenja jačih međugrupnih veza, protiv prihvatanja “drugih”, bilo da su to druge etničke ili religijske grupe.

1. Manjine koje se jače identifikuju sa državom u kojoj je njihova etnička grupa većina nego sa državom u kojoj žive (npr. Bošnjaci u Srbiji koji se više identifikuju sa BiH; Albanci u Makedoniji koji se više identifikuju sa Albanijom), što ukazuje na to da nacionalni identitet nije dovoljno inkluzivan i ne pruža ovim grupama psihološku sigurnost.

2. Mladi koji nemaju kontakta sa drugim etničkim i religijskim grupama, posebno oni koji žive u podeljenim okruženjima ili okruženjima gde među grupama postoji jezička barijera.

3. Mladi koji smatraju da postoji izražena nejednakost u društvu, npr. pripadnici manjina koji smatraju da nemaju nikakvih prilika da dobiju pristup društvenim resursima.

4. Pripadnici većine čiji je socijalni identitet izuzetno isključujući – oni koji čak i ne prepoznaju mogućnost da njihova grupa uključuje bilo koga osim većine (npr. Srbi koji govore da su svi Srbi pravoslavci i svi građani Srbije Srbi).

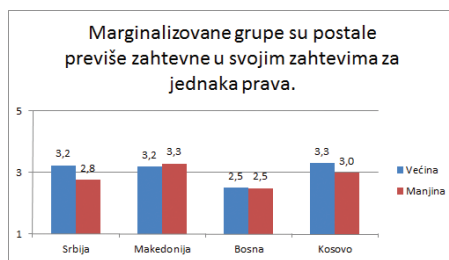
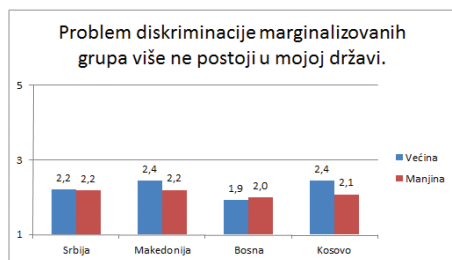
5. Pripadnici manjine čiji je socijalni identitet nisko inkluzivan – iako su manjine sklonije da prepoznaju postojanje atipičnih članova svoje grupe (npr. Bošnjaci koji nisu državljani BiH, Albanci koji nisu muslimani), ovo može biti posledica činjenice da sami čine takvu grupu. Ipak, manjine imaju tendenciju da budu restriktivnije nego većine kada se govori o uključivanju drugih u sopstvenu grupu.

Sa druge strane, mladi složenog socijalnog identiteta (npr. deca iz mešovitih brakova, društveni ili medijski aktivisti, oni koji rade okruženi drugim grupama) u riziku su od društvene isključenosti i diskriminacije. Oni mogu biti stigmatizovani od strane svog neposrednog društvenog okruženja i može im biti potrebna pomoć da održe svoj složeni identitet.

Prilike za razvoj inkluzivnijih društava

1. Mladi su svesni da u njihovim zemljama postoje diskriminatorne prakse, i još važnije, ovo prepoznaju manjinske, ali i većinske grupe (Grafik 11). Ovaj uvid

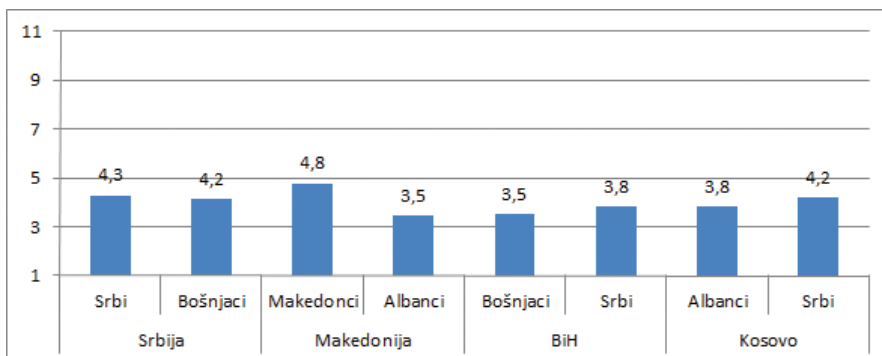
pruža potencijal za unapređenje međugrupnih odnosa između većina i manjina – mogu raditi za zajednički cilj borbe protiv diskriminacije u društvu u kome žive.

Grafik 11. Viđenja diskriminacije i borbe za jednaka prava u različitim zemljama, od strane većine i manjine (1 = u potpunosti se ne slažem; 5 = u potpunosti se slažem)

2. Uopšteno govoreći, i većine i manjine visoko cene društvenu jednakost (orijentacija ka društvenoj dominaciji je niska) (Grafik 12). Orijentacija ka društvenoj dominaciji predstavlja meru u kojoj osoba preferira hijerarhiju unutar bilo kog društvenog sistema i dominaciju nad grupama nižeg sta-

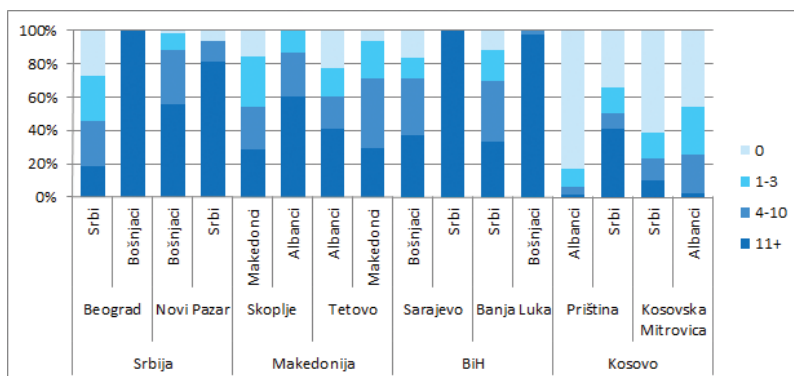
tusa. Ljudi koji postižu visoke skorove na ovoj meri žele da održe i, u brojnim slučajevima, povećaju razlike između društvenih statusa različitih grupa, kao i pojedinačnih članova grupe. Oni koji postižu niske skorove prihvataju egalitarističke vrednosti i veruju u jednakost grupa.

Grafik 12. Stepen orijentacije ka društvenoj dominaciji prema statusu većine/manjine i zemlji (niske vrednosti = egalitarističke vrednosti i verovanja u grupnu jednakost; visoke vrednosti = preferencija prema hijerarhiji i dominaciji nad grupama nižeg statusa)

3. **Novе vrste medija pružaju prilike za prevazi-
laženje fizičkih prepreka.** Onlajn kontakt preko društvenih mreža između većina i manjina češći je nego direktan kontakt, što ukazuje da mladi ljudi pokušavaju da premoste fizičke prepreke. Pripadnici manjina izveštavaju o većem broju prijatelja

pripadnika većinske etničke grupe, nego obrnuto – ovo je očekivano imajući na umu brojčani odnos u populaciji. U Bosni i Hercegovini, onlajn prijateljstva su posebno česta, dok su na Kosovu ipak relativno retka.

Grafik 13. Broj prijatelja na društvenim mrežama koji su članovi drugih etničkih grupa, prema zemlji, gradu i etničkoj pripadnosti

4. **Mladi su svesni da je njihovo viđenje sebe i drugih društveno konstruisano i prepoznaju različite izvore tog uticaja.** Ovaj nalaz je od posebne važnosti budući

da ukazuje da mladi zauzimaju kritički odnos prema informacijama koje dolaze preko različitih agenasa socijalizacije (npr. porodice, škole, medija).

“Još jedan problem je u tome što se sprovodi velika propaganda kako na Kosovu tako i u Srbiji o obe grupe ljudi. Na primer, ja sam rođen i odrastao sam u Nemačkoj i čuo sam brojne jezike i upoznao ljude različitog porekla. Nikad mi niko u tom pogledu nije smetao. Ali kada sam došao na Kosovo i čuo kako se u obrazovnom kontekstu Srbi opisuju kao varvari, nehumani, itd., bio sam zapanjen i počeo sam da o njima stvaram sliku u tim okvirima. Isto se radi i u srpskoj propagandi, takođe. Albanci se opisuju kao takvi ali mislim na još drastičnijem nivou, sa idejama poput “Albanci nikada nisu bili ovde”, “Albanci su došli iz nekog drugog mesta”, itd. Onda sam upoznao Srbina iz Srbije koji je o Kosovu govorio kao o delu Srbije, ali nije imao predstavu šta to znači. Sve su to ideologije kojima ti ispiraju mozak. Mislim da obrazovanje i propaganda samo pospešuju to.” (Muškarac, 20, Priština)

“Postoji mnogo mržnje, koja je, ja mislim, građena godinama pre svega od strane političke elite, potom obrazovnog sistema, književnosti, pa čak i nauke. Tako da, svedoci smo koliko je veliki problem nastao sa enciklopedijom koja bi trebalo da bude naučna knjiga, ali je korišćena i zloupotrebljena da se ponovo unese zla krv u međuetničke odnose.” (Muškarac, 32, Skoplje)

Glas mladih

Pitali smo mlade koji su učestvovali u našim fokus grupama i studijama slučaja kako odnosi između različitih etničkih i religijskih grupa mogu biti unapređeni. Šta su oni predložili?

Obrazovni sistem se doživljava kao osnovni instrument za izgradnju složenog shvatanja sebe i drugih. Obrazovni sistem bi trebalo da teži da postane inkluzivniji u smislu sadržaja i stavova nastavnika. Sadržaji udžbenika se značajno razlikuju među etničkim grupama i ukoliko mladima postanu bliski pojmovi kojima se učvršćuju krivica i podela, onda ostaje manje nade za bolje odnose i svetliju budućnost unutar ovih društava i među njima.

“Obrazovanje, knjige i otvorenost su mi pomogli da postanem ono što sam danas... Važno je da se ljudska bića razvijaju... Da pokušaju da nađu sopstvene odgovore na svoja pitanja... Da ne budu kruti i strogi...” (Muškarac, 24, Kosovska Mitrovica)

“U osnovnoj školi smo imali veronauku i na jednoj od ekskurzija u okviru ovog predmeta išli smo u obilazak manastira. U autobusu, neko je pitao:

“Šta biste radili muslimanima, u smislu kako biste ih mučili, kada biste imali vlast nad njima?” I deca su počela da pričaju najstrašnije strahote. Nisam mogao da verujem. Mislim da imam traume od toga. Kada je došao red na mene da kažem šta bih im radio, samo sam promrmljao: “Hvala što biste uradili sve to mojoj majci.” To je bio kraj veronauke za mene.” (Muškarac, 21, Novi Pazar)

Mladi prepoznaju jake društvene pritiske ka konformiranju društvenim normama odbacivanja i distance prema drugima. Kako su vaspitanje i pritisci porodice posebno jaki, predloženo je obrazovanje roditelja na temu otvorenosti i tolerancije prema drugima.

[Jedan od učesnika koji je prešao iz islama u hrišćanstvo komentariše reakcije porodice] “Moj otac i dalje odbija ovu činjenicu. Nažalost, neprestano pokušava da me ubedi da promenim mišljenje. Kada ga posećujem u Mitrovici vikendima, i dalje mi pokazuje video zapise muslimanskih molitvi, nadajući da ću se vratiti tome...” (Muškarac, 24, Kosovska Mitrovica)

Mladi pokazuju visok stepen osvešćenosti u pogledu izvora stereotipa i uloge politike u održavanju podela

između grupa. Stoga, razvoj kritičkog mišljenja mladih je takođe prepoznat kao važan činilac koji štiti od razvijanja predrasuda prema drugim grupama.

“Svaki nacionalista će reći da on/ona voli svoju državu i da ne mrzi druge. Ali, kada počneš da analiziraš svoje ponašanje, shvatiš da ne možeš napraviti jasnu razliku, budući da druge posmatraš kroz naočare sopstvene države, kroz ono što su drugi uradili tvojoj državi.” (Muškarac, 22, Beograd)

“Opterećuje me to. Jednostavno, moraš da odlučiš jesi li ovo ili ono. Ako si ovo, onda mrziš ono, ako si ono onda mrziš ovo. Ja se ne slažem sa time, ali tako stvari funkcionišu ovde.” (Muškarac, 19, Novi Pazar)

Dugotrajan kontakt i raznolikost iskustava se takođe vide kao sredstvo za smanjenje predrasuda. Kako se smatra da su prilike za ostvarivanje kontakta retke, mladi su predložili stvaranje više takvih prilika, kao što je organizovanje studentskih razmena, različitih zajedničkih aktivnosti, oblikovanje javnih prostora koji bi mogli biti mesto za sastajanje različitih grupa. Prepoznavanje zajedničkih ciljeva, zajedničkih interesa ili čak zajedničkih prijatelja je takođe pomenuto kao predlog.

“Na mlade značajno utiče ono što im je rečeno i [ovi] programi razmene bi ponudili priliku mladima da sami vide kako stvari stoje... i ne govorim o razmenama napolju, u Amsterdamu ili gde god... Mislim na razmene sa našim komšijama ovde na Kosovu.” (Žena, 28, Priština)

“Mogu da sedim u kafiću i vodim prijatan neobavezni razgovor sa svima, samo da uživam u razgovoru, dobrom raspoloženju i zabavljanju.” (Žena, 21, Tetovo)

“Ljudi bi trebalo da budu uključeni u građanske aktivnosti. Trebalo bi da se bolje upoznamo, da naučimo druge jezike kako bismo mogli da se razumemo. Treba da tražimo zajedničko stanovište, slične kontekste, stvari koje su nam zajedničke i

Grafiti u Novom Pazaru naslikani zajedničkim snagama i talentima muslimanskih i pravoslavnih umetnika

za koje imamo zajedničko interesovanje i koristi, stvari koje nas povezuju. Trebalo bi da ozbiljno ulažemo u naš obrazovni sistem, ne samo na papiru, nego i u stvarnosti.” (Muškarac, 32, Skoplje)

Bavljenje prošlošću je potrebno, ali istovremeno i izuzetno osetljiva oblast. Pružanje prilika za razgovor i razumevanje različitih perspektiva o prošlosti bi olakšalo integraciju sećanja i predstava u iskustvo i pomoglo bi smanjenju tenzija koja prožimaju međuetničke odnose u ovim državama. Mladi takođe prepoznaju važnost individualnog utvrđivanja odgovornosti za zločine koje je počinio neki član grupe, kako bi se izbegao osećaj kolektivne krivice.

“Danas je teško biti Srpkinja. Znete, kada ste genocidni, kada ste krivi za ovo ili ono... Mislim da treba da se okupimo kao ljudi i da radimo na tom pitanju u svakoj zajednici, bilo da je to u školi, bilo u porodici.” (Žena, 24, Banja Luka)

“Mislim da je najveća prepreka traženje oprostaja. Na primer, ako bi Kosovo osvojilo Nemačku, onda ja lično ne bih morala da pitam Nemce da mi oproste. Tako da, dokle god čekamo i tražimo od pojedinačnih Srba (posebno mladih generacija) da nam zatraže oprostaj, mislim da će ostati prepreka u komunikaciji i međuetničkom kontaktu. Ovi pojedinci ne bi znali kako da traže oprostaj čak i da to žele.” (Žena, 21, Priština)

www.sibyouth.org

Zahvaljujemo se istraživačima koji su nam pomogli u prikupljanju i analizi podataka:
Nedim Prelić, Aleksandra Lazić, Sara Ristić, Bojan Lalić, Maida Kolić, Ajša Čorić

Grafički dizajn i priprema: Petar M. Cerineo

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

DISCLAIMER: The RRPP promotes social science research in the Western Balkans (Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Macedonia, Montenegro and Serbia). Social science research aids in the understanding of the specific reform needs of countries in the region and in identifying the long-term implications of policy choices. Researchers receive support through research grants, methodological and thematic trainings as well as opportunities for regional and international networking and mentoring. The RRPP is coordinated and operated by the Interfaculty Institute for Central and Eastern Europe (IICEE) at the University of Fribourg (Switzerland). The programme is fully funded by the Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC), Federal Department of Foreign Affairs. The views expressed in this study/project/publication are those of the authors and do not necessarily represent opinions of the SDC and the University of Fribourg.